

Р. П. Мельник

Національний університет "Львівська політехніка",
Інститут гуманітарних і соціальних наук

ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД ВІЙСЬКОВОГО БУДІВНИЦТВА ПЕРІОДУ ДИРЕКТОРІЇ В НАУКОВИХ І МЕМУАРНО-АНАЛІТИЧНИХ ПРАЦЯХ ВІЙСЬКОВИХ ІСТОРИКІВ 20–30-х рр. ХХ ст.

© Мельник Р. П., 2014

Розглядається проблема, пов'язана з аналізом військового будівництва доби Директорії в українській мілітарній літературі 20–30-х рр. ХХ ст. Показано основні концептуальні підходи військових дослідників до вивчення історичного досвіду національного будівництва Збройних сил періоду існування Української Народної Республіки періоду Директорії.

Ключові слова: військове будівництво, Директорія, мілітарна література.

The thesis is devoted to complex research of Ukrainian military theoretical thought of the interwar period. Based on the deep analysis and systematization of a wide range of sources, it highlights the main stages of the conceptual approaches as to the principles of military engineering in the period of liberation competitions of 1917–1921 in the studies of military historians. It elucidates the role the Ukrainian military authors played in the exploration of the theoretical regulations of the military doctrine in the scientific papers as regards the national construction of the armed forces. The research examines the organization, areas and achievements of the scientific-historical and military-theoretical work of the military researchers of the diaspora. The author analyses historical experience of military engineering in the days of the national revolution 1917–1921 in scientific and memoirs-analytical works of military historians in the period of the Central Rada, Hetmanate, Directory and Western Ukrainian People's Republic. It is emphasized that the dominant issue of the studies being analyzed and of the memoirs-analytical works of military historians was the history of the Ukrainian Revolution 1917–1921 and the analysis of the military engineering of that time. Deep comprehension and examination of the armed forces formation in the time of the liberation competitions allowed the military experts to start scientific theoretical work aimed at studying the military doctrine and therewith lay the foundation for building a regular military force with all its components

Key words: construction of the armed forces, Directory, military historians.

Аналізом діяльності українських військових дослідників стало творче осмислення уроків Української революції 1917–1921 рр. Завдяки високому інтелектуальному потенціалу, її науковій силі військовики інтернованої армії УНР своїми студіями зробили вагомий внесок у історіографію національно-визвольної боротьби ХХ ст. Серед науково-теоретичних праць українського зарубіжжя чільне місце посідають мемуари. Як зауважував сучасний львівський історик Л. Дещинський: "Незважаючи на певний суб'єктивізм мемуарної літератури, вона є найкращим документом відтворення духу епохи, психологічного настрою, властивого лише тому часу, в якому творяться події історичної ваги" [3, с. 6]. Тому докладне вивчення мемуарно-аналітичної літератури, поряд із працями науково-теоретичного напрямку, дають змогу простежити і проаналізувати будівництво Збройних сил УНР періоду Директорії.

Дослідження цього драматичного періоду Української революції стало напрямом воєнно-історичної роботи українських емігрантів. Вагомі творчі здобутки представлені насамперед працями відомих воєначальників: О. Удовиченка, М. Капустянського, Є. Коновальця, Р. Дашкевича, М. Без-

ручка. Значний внесок у дослідження проблематики зробили спогади й генералів розвідки П. Єрошевича, М. Коваль-Медзвецького, В. Савченка, В. Чабанівського, О. Вишнівського, полковників М. Середи, І. Андруха, Г. Порохівського, П. Євтимовича, І. Ремболовича та ін. [15, с. 70].

Насамперед відзначимо книгу О. Удовиченка “Україна у війні за державність”, в якій об’єктивно (крім деяких статистичних помилок, які, однак, не знижують її значущості), висвітлено події 1919 р. Серед чинників, що визначали перебіг подій, автор монографії аналізує внутрішню і зовнішню політичну ситуацію, в якій опинилася УНР. На його думку, друга українсько-більшовицька війна була виявленням неприкритої агресії більшовицької Росії. “Москва уважно стежила за подіями на Україні, писав він, – та чекала на слушний момент, щоб підбити її під свою владу” [17, с. 50]. Такою слушною нагодою стала евакуація з України німецько-австрійських військ, які, безперечно, стримували Москву від чергового нападу. Щоправда, автор значно перебільшував сили більшовиків, вважаючи, що в наступ перейшло військо, чисельністю близько 86 тис. [17, с. 50]. Але їх було достатньо, щоб зайняти Київ і змусити взимку 1919 р. 50-тисячну Армію УНР, дивізії якої були розкидані по усіх фронтах, відступити. У травні польські війська розгромили Холмську групу УНР і зайняли майже всю Волинь. У зв’язку з цим О. Удовиченко писав: “Становище Української Армії було катастрофальним... В кінці травня 1919 р. Українська Армія була вже фактично оточена з одного боку червоними, а з другого – поляками” [17, с. 50–51]. Далі історик розглянув, як приєднання Галицької армії сприяло зміні ситуації на більшовицькому фронті: вдалося здійснити блискучу Київську наступальну операцію. О. Удовиченко зробив глибокий аналіз причин поразки національно-визвольної боротьби українського народу в 1917–1920 рр. [17, с. 119–121]. Генерал із прикрістю відзначав, що в напруженій боротьбі проти комуністичної Москви, яка загрожувала всій Європі, країни Заходу не надавали Україні найменшої допомоги, навпаки, підтримували Польщу й Денікіна у війні проти неї. “Ніхто не розумів, – писав О. Удовиченко, – що Українська Армія з 1917 до 1921 рр. стримувала московську червону армію від походу на Захід і тим рятувала Європу від червоної більшовицької навали” [17, с. 166]. Водночас, як зазначає автор, приступаючи до організації державного життя на нових засадах, Директорія УНР виявила ті самі хиби, що й Центральна Рада. Її закордонна політика, особливо у перші тижні після повалення Гетьманату, не забезпечила бодай найменшої зовнішньополітичної і військової підтримки новому режиму. Україна була змушена вирішувати непосильне для неї стратегічне завдання – вести збройну боротьбу на кількох фронтах з переважаючим її мілітарно противником.

Чимало хиб О. Удовиченко виділяє в організації державного апарату та армії. Як і за доби Центральної Ради, Директорія залишила поза державотворчим процесом т. зв. “нетрудові” елементи суспільства, позбавивши їх виборчих прав у процесі до Трудового конгресу. В результаті УНР втратила численних фахівців у сферах суспільного, економічного і військового життя [17, с. 168].

Відзначимо також фундаментальну працю генерал-полковника М. Капустянського “Похід Українських Армій на Київ – Одесу в 1919 р.”, перший том якої вийшов у Львові вже 1921 р. [7]. Непересічне значення для об’єктивного висвітлення та дослідження історії Української революції відзначав О. Удовиченко: “Ця книга – то є фундаментальний історичний матеріал про нашу боротьбу. Будучи майже постійним генерал-квартирмейстером Штабу нашої Армії, чи на інших постах зверхнього керівництва Армією, він (М. Капустянський – Р. М.) яскраво освітлює бойові операції, хиби, заслуги командного складу та умови, в яких наша боротьба відбувалася” [17, с. 168].

Викладені погляди генерал-полковника на геостратегічну ситуацію України, співвідношення між політикою і стратегією викликали гостру дискусію в середовищі військової еміграції. Аналізуючи причини поразок Армії УНР, М. Капустянський наголошував: “Політика поставила своїй стратегії непосильне завдання: одночасно вести боротьбу з двома ворогами, з яких кожний, зокрема, був сильнішим за Українську Армію”. Цими ворогами були Польща і більшовицька Росія, а восени 1919 р. до них приєдналася Добрармія генерала Денікіна. “В штабі Наддніпрянської Армії ясно уявляли собі неможливість успішно битися на два фронти, та не раз штаб висловлював думку про необхідність ліквідації одного з фронтів. Це питання не було вирішене”. Крім того, автор звинуватив провід УНР у тому, що “політика не спромоглася відшукати жодного друга серед нейтральних держав. Через те постала не тільки цілковита ізольованість України в її боротьбі на два

фронти, а навіть і фактична блокада її кордонів”. Серед інших причин, були неузгодженість політики УНР і ЗУНР, внутрішня боротьба політичних партій, та, що на погляд генерала дуже важливо, байдужість Європи до боротьби Армії УНР, яка, “заливаючись кров’ю, в тяжких обставинах” упродовж двох років “виконувала ролю авангарду Європи у боротьбі з “інтернаціоналізмом”. М. Капустянський відзначав: “Особливо Головний Отаман С. Петлюра бажав прийти до згоди з Антантою, але сума зовнішніх і внутрішніх впливів заважали йому в осягненні цієї мети” [5, с. 183–187]. Позитивним у сфері військового будівництва, – наголошував генерал, – було прийняття 27 листопада 1918 р. Головним Отаманом “Наказу про організацію українського війська” на мобілізаційній базі: “...Всі громадяни, що пройшли військову муштру у всіх родах зброї і во флоті, здатні носити зброю, від 20-ти до 35-ти років включно й старшини до 43-х років, повинні негайно стати у ряди армії УНР” [4, с. 189]. Отже, С. Петлюра відкинув волонтерський, контрактний принцип формування армії і перейшов на мобілізаційний. Як наголошував автор, воєнна доктрина Директорії щодо будівництва і організації збройних сил змінювалася чотири рази.

Перша її концепція в частині організації та будівництва Української Республіканської Армії була затверджена наказом ч. 22 від 1 січня 1919 р. Її розробив начальник генштабу О. Осецький, наказ підписав С. Петлюра [1, оп. 1, спр. 15, арк. 1–5]. Концепція передбачала таку систему збройних сил, за якої сухопутні війська склалися б із двох армій – Кадрової Армії УНР і Дієвої Армії УНР. Кадрова Армія УНР мала складатися із восьми кадрових корпусів, що залишились від Гетьманату і призначались для підготовки поповнень для Дієвої Армії УНР. Дієва Армія УНР призначалась для бойових дій по обороні кордонів УНР. Слушно з цього приводу наголошує сучасний дослідник В. Сідак: “Осецький, готуючи цю концепцію організації збройних сил, втім як і С. Петлюра, не мав реального уявлення про те, в якому стані були частини Дієвої Армії, запропонована концепція практично залишалася на папері й не могла бути реалізована повністю” [16, с. 59].

Суть першої концепції докорінно змінив наказ ч. 42, від 21 лютого 1919 р., у якому зазначалось: “Згідно історичних традицій і характеру бойових дій НАКАЗУЮ провести в життя слідуєчу організацію Дієвої Армії: замість корпусів прийняти організацію кошів” [2, оп. 1, спр. 82, арк. 17]. Як зауважував М. Капустянський, реформа передбачала ліквідацію існуючої в той час організаційної структури Дієвої Армії УНР, тобто корпусів, дивізій, бригад та полків, і зміну їх єдиною тактичною одиницею – куренем.

Чергова зміна концепції датується 15 травня 1919 р., коли Головний Отаман вирішив повернутися до дивізії, як до тактичної одиниці Дієвої Армії УНР.

Незважаючи на надзвичайно складне воєнно-політичне становище УНР, різке скорочення території, контрольованої Директорією, С. Петлюрі вдалося провести реорганізацію збройних сил. Усі чисельно невеликі підрозділи, розрізнені військові формації були зведені в 11 дивізій (по три полки піхоти, полку артилерії, сотні кінноти). З них було утворено п’ять самостійних груп, до кожної з яких додавались по бригаді кінноти й батареї важкої артилерії [16, с. 62].

Проведена реорганізація знаменувала кінець т. зв. революційним засадам творення української армії і утвердження в ній принципів, властивих регулярним збройним силам із суворою дисципліною і постійними основами формування. Завдяки вжитим заходам збройні сили УНР відновили боєздатність і невдовзі разом з УГА розгорнули наступ на Київ. Генерал М. Капустянський у згаданій вище праці “Похід Українських армій на Київ – Одесу” зазначав, що армія УНР на той час “уявляла зі себе майже регулярну армію з деякими особливостями, викликаними революцією і національним рухом. Вона мала різноманітний старшинський склад зі здоровим, боєвим осередком, прекрасний козацький елемент, слабоньку карність і неналагоджений тил зі слабим й невисотачальним мобілізаційним апаратом. Бойова здібність при умовах партизансько-більшевицького фронту й завзяття – на загал високі” [6, с. 187].

Останні зміни в організації збройних сил УНР та її воєнній доктрині відбулися навесні 1920 р. після Зимового походу. Нова концепція передбачала тактичною одиницею піхотний курінь. З піхотних куренів складалася піхотна бригада, а з останніх – піхотна дивізія. Як зауважує М. Капустянський, це був своєрідний тактичний хід Головного Отамана, котрий вирішив зберегти кістяк Дієвої Армії УНР.

У “Літописі Української революції” О. Доценко об’єктивно відтворив діяльність С. Петлюри в період першої українсько-більшовицької війни. Він засвідчив: С. Петлюра докладав зусиль, щоб

уникнути війни з денікінською Добармією, яка вибухнула у вересні 1919 р., наказував своїм командирам “не вдаватися у ворожу акцію, пропонувати військам Денікіна, щоб вони не займали тих місцевостей, які вже є в наших руках, або які маємо посісти”. Але всі спроби знайти порозуміння не вдалися. Українську делегацію на чолі з генералом М. Омеляновичем-Павленком денікінське командування не захотіло вислухати. Засліплене успіхами у наступі на Москву, воно розраховувало обійтися без допомоги України, яку, до речі, не визнавали як самостійну державу [4]. Отже, резюмував О. Удовиченко: “... для українського уряду військові акції проти армії Денікіна були неминучим рішенням” [17, с. 115]. Зрештою, галицькі військові історики А. Кравс [9], В. Кучабський [8], О. Левицький [11] всупереч наддніпрянським вважали, що компроміс можна було знайти. Це твердження ґрунтувалося на досвіді київських переговорів генерала А. Кравса з денікінським командуванням, а також на переговорах у листопаді, коли в безвихідній ситуації Галицьку армію вдалося врятувати, уклавши на сприятливих умовах перемир'я з денікінцями.

Серед багатьох тем досліджень наддніпрянських військових істориків була отаманщина, яку сучасний історіограф В. Солдатенко визначив, як “суспільний феномен” Української революції [15, с. 298]. Численні дослідники – М. Серeda, О. Удовиченко, М. Капустянський, Є. Коновалець, О. Вишнівський та інші – визнавали: отаманщина – закономірне явище в умовах слабкої нейтральної влади, яка до того ж часто мінялася, в умовах соціально-політичних і воєнних потрясінь, коли стихія опановувала малосвідомими масами [18, с. 69]. У 1919–1920 рр. вона охопила всю Україну. Утворилися десятки і сотні загонів під командуванням амбітних, часто анархічно налаштованих отаманів, чий прагнення були далекі від загальнонаціональних. Багатотисячні армії Н. Махна, М. Григор'єва, О. Волоха, численні окремі загони вели боротьбу проти більшовиків, згодом проти Армії УНР або денікінців [20]. Москва нерідко допомагала деяким отаманам, зокрема Н. Махнові (навіть нагородила його орденом Червоного Прапора) та М. Григор'єву, якого планувала використати для рейду в Європу.

“Ніхто не заперечує вартості повстанчих відруків, – писав Б. Чорногор, – але коли повстання не мають наміру творити армію, злитися з нею і стати нею, тоді являється небезпека отаманії й безконечної анархії, яка мусить улягти наїзникові, що йде з армією” [10, с. 21–23]. Отаманщина завдавала Українській революції великої шкоди не лише з військового боку, а й тому, що розпорошувала українські сили в боротьбі за незалежність. Анархія і єврейські погроми істотно підривали міжнародний авторитет України, дискредитували українську владу [18, с. 69].

Однак чимало військових істориків ідеалізувало у своїх працях отаманщину, схвалювали її спрямованість проти більшовицької влади й закривали очі на інші ознаки повстанського руху. Зокрема, чи не найбільше писав на цю тему полковник М. Серeda. Його основну працю “Отаманщина” публікували в журналі “Літопис Червоної Калини” упродовж 1929–1930 рр. [21, с. 61]. У ній автор подав майстерно написані розвідки про багатьох отаманів, зокрема Палієнка, Божка, Шепеля, Ангела, Волинця, Козир-Зірки та ін. На жаль, цим матеріалам бракувало виваженої оцінки їх тактико-стратегічних політичних спрямувань і наслідків їх діяльності.

Чимало уваги дослідники цієї доби приділяли проблемі формування військово-морського флоту УНР періоду Директорії. На особливу увагу заслуговує праця С. Шрамченка “Українська воєнна фльота (1919–1920 рр.)”. У студії автор зазначає, що Директорія докладала чимало зусиль для створення українського військово-морського флоту. Основним нормативно-правовим актом у цій сфері став “Закон про флоту”, який вводив положення про склад флоту, терміну служби кораблів різних типів, щорічне плавання флоту, його комплектування та ін. Як зауважує С. Шрамченко, намагання УНР створити свій власний військово-морський флот відбилося на титулі головнокомандувача військ Директорії “Головний Отаман Військ і Фльоти УНР” [22, с. 337–341.]

Значну частку історіографії визвольного руху займала одна з останніх операцій Армії УНР – Перший Зимовий похід (грудень 1919 – травень 1920 рр.). Серед праць цієї проблематики відзначимо монографію тогочасного командувача армії М. Омеляновича-Павленка “Зимовий похід”, що вийшла у 1934 р. в Каліші (журнал “За державність” опублікував її в 1929–1933 рр.); надзвичайно цінне дослідження з додатком багатьох документів підполковника О. Доценка “Зимовий похід (6.XII.1919 – 6. V.1920)”, що побачило світ у Варшаві 1932 р. заходами Українського наукового інституту; мемуарно-аналітичну “Україну в огні і бурі революції 1917–1921” учасника походу, члена уряду УНР І. Мазепи;

книжку командира дивізії, генерала Ю. Тютюнника “Зимовий похід 1919–1929” (Коломия, 1923). Цій темі присвячено розвідки і спогади військових істориків Б. Монкевича, В. Сальського, М. Чижевського, П. Феденка. П. Певного та інших [20; 14; 4; 13; 19].

Увага дослідників з української військової еміграції до Зимового походу Армії УНР пов’язана з унікальністю цієї операції. Затиснута більшовицькими військами до західного кордону України, знекровлена 8-тисячна Армія УНР опинилася в безвихідному становищі, на межі інтернування в Польщі. Але її морально-бойовий дух не був зломлений. “Боротьбу за визволення України мусимо проводити далі, відображаючи настрої вояцтва, – писав генерал М. Омелянович-Павленко”..., – але в інший спосіб – партизанський... перекинути на вороже запілля, дезорганізувати ворожі тили, комунікації і засоби зв’язку, організувати повстанський рух, підтримати серед населення віру у справу нашу, а найголовніше – переховати (зберегти – Р. М.) до наступної весни кадри армії” [14, с. 11].

Цієї думки дотримувався й учасник походу, член уряду І. Мазепа, якого вразили організованість, висока дисципліна і національна свідомість козаків і старшин українського війська. “Зимовий похід був достойним продовженням героїчної боротьби 1919 року. В цьому його історичне значення, – відзначав він. – Це була боротьба разом з народом і за народ. Боротьба власними силами і за власну ціль. Відважний крок, на який пішли уряд і командування, був правильно обчислений і скінчився повним успіхом... Зимовий похід був вершком революційно-визвольних змагань українського народу” [13, с. 229].

Відзначався високий морально-бойовий дух українських вояків, що сприяв успіхові цієї сміливої, але ризикованої операції Армії УНР проти двох могутніх армій – денікінської і більшовицької. “3500 вояків голих, босих, хворих, з сотнею набоїв на рушницю, – зазначав О. Удовиченко, – готові були на ризик, на героїчний подвиг, на нові, невидимі перешкоди і чини. Розум говорив, що з такими слабкими силами прориватися у запілля майже 40 000 денікінської армії – це було абсурдом, це загрожувало повною загибеллю. Однак ця жменька людей, горячих і щирих патріотів, вважали краще згинуть, ніж припинити боротьбу” [17, с. 123]. За п’ять місяців героїчного рейду по тилах денікінських і більшовицьких військ Армія УНР пройшла з боями 2500 км по Правобережній Україні, займала й утримувала деякий час міста Липовець, Умань, Черкаси, Канів, Смілу, Балту. За слушним зауваженням С. Литвина, вона опинилася “у центрі всіх визвольних змагань нації в той п’ятимісячний період” [12, с. 274]. Радянська історіографія багато десятиліть замовчувала цю сторінку Української революції, зрештою, як і багато інших. Характерною особливістю праць, присвячених Зимовому походу, була увага до висвітлення не лише бойових дій операції, але й чинників, які сприяли успіхам, насамперед до морально-політичного стану козацтва, національно-патріотичного виховання особового складу українського війська [18, с. 72].

Серед історіографічних матеріалів про Зимовий похід необхідно відзначити працю О. Доценка, яка містить неопубліковані архівні документи: накази командування, оперативні звіти, листування, картосхеми. Визначаючи концепцію видання, автор слушно зауважував: “Переповідаючи в хронологічно-літописному порядку перебіг подій, я не претендую на широку і всебічно-критичну оцінку використаних матеріалів, обмежимося тільки оцінками, опертими на об’єктивних даних, документах та поправками чужих помилок і неточностей, коли на те мене уповноважують мої матеріали або висновки” [4, с. 256]. Одним із перших українських військових істориків О. Доценко започаткував важливий напрям історичної науки – публікацію збірників документів. Усвідомлюючи актуальність цієї роботи, він зазначав: “В упорядкованій мною збірці майбутні дослідники-історики завжди будуть мати точно видані документи й матеріали, які, коли б і загинули їх оригінали, залишаться, як свідцтво героїчних зусиль нашого війська в боротьбі за свободу й державність української нації” [4, с. 258].

Історіографія дослідження національно-визвольних змагань українського народу охоплює потужний пласт мемуарних і воєнно-патріотичних праць військових істориків української еміграції міжвоєнних років. Серед них праці генералів і вищих старшин активних учасників перших битв за незалежність України. Попри деяку тенденційність (це стосується насамперед спогадів), вони безперечно, можуть слугувати цінним джерелом для дослідників [18, с. 76].

Отже, воєнно-історична думка в міжвоєнні роки охопила головні процеси Української революції 1917–1921 рр. Упродовж десятиріч, коли радянська історіографія замовчувала або брутально фальсифікувала історію, саме військова еміграція упорядкувала величезну джерельну базу, яка дає змогу об'єктивно відтворити драму державно-соборного процесу в Україні у добу Директорії. Дослідники військової історії міжвоєнного часу намагалися у студіях поряд із державницькими процесами проаналізувати етапи військового будівництва цього періоду. Загалом, як зауважують військовики, приступаючи до організації державного життя на нових засадах, Директорія УНР виявила ті самі хиби, що й Центральна Рада. Значної шкоди державному і військовому будівництву завдавала відсутність єдності в поглядах у вищих ешелонах влади та відсутність належної однодумності нації, а відтак і слабкість національної еліти.

Попри це, процес формування власних боєздатних збройних сил в добу Директорії УНР відзначився своїми позитивними зрушеннями. За влучним зауваженням генерала М. Капустянського, армія УНР на той час являла собою майже регулярну армію з деякими особливостями, викликаними революцією і національним рухом. Проведена реорганізація знаменувала кінець т. зв. революційним засадам творення української армії і утвердження в ній принципів, властивих регулярним збройним силам із суворою дисципліною і сталими основами формування.

1. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України: Ф. 1075. Військове міністерство УНР. 2. ЦДАВОВ Ф. 1078. Головне управління Генштабу Армії УНР. 1918–1924. 3. Дециньський Л. Слово до читачів / Л. С. Дециньський // Слідами листопадових боїв. – Львів, 1993. – С. 3–9. 4. Доценко О. Літопис Української революції: матер. і док. / О. Доценко. – Т. 2, Кн. 5: Берестейський мир. З нагоди 10-х роковин. 9.11.1918 – 9.11.1928. – Львів; Київ, 1928. – 400 с. 5. Капустянський М. Похід українських армій на Київ–Одесу в 1919 році (короткий воєнно-історичний огляд) / М. Капустянський. – Львів: Діло, 1921. – Кн. 1 (Ч. I–II). – 88 с. 6. Капустянський М. Похід українських армій на Київ–Одесу в 1919 році (короткий воєнно-історичний огляд) / М. Капустянський. – Львів: Діло, 1921. – Кн. 2 (Ч. III). – 192 с. 7. Капустянський М. Похід українських армій на Київ–Одесу в 1919 році (короткий воєнно-історичний огляд) / М. Капустянський. – Львів: Діло, 1921. – Кн. 1 (Ч. I–II). – 88 с. 8. Кучабський В. Січові Стрільці: їх історія і характер / В. Кучабський. – Львів, 1920. – 45 с. 9. Кравс А. За Українську справу: спомини про 3-й корпус УГА після переходу за Збруч / А. Кравс. – Львів: Червона Калина, 1937. – 99 с. 10. Літопис Червоної Калини. – Львів, 1929–1939. 11. Левицький О. Військовий договір Української Галицької Армії з Добрармією ген. Денікіна / О. Левицький // Українська Галицька Армія: матер. до історії. – Відень, 1921. – Т. 1. – С. 484–514. 12. Литвин С. Симон Петлюра в 1917–1926 роках. Історіографія та джерела / С. Литвин. – К., 2000. – 462 с. 13. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921 рр.: у 3 т. / І. Мазепа. – Прага: Пробоєм, 1942 (Прометей, 1950–1951). – Т. 2. – 232 с. 14. Омелянович-Павленко М. Зимовий похід / М. Омелянович-Павленко. – Каліш, 1934. – 191 с. 15. Солдатенко В. Українська революція. Концепція та історіографія (1918–1920 рр.) / В. Солдатенко. – К.: Просвіта, 1999. – 507 с. 16. Сідак В. На шляху до воєнної доктрини (історичний нарис 1917–1920 рр.) / В. Сідак. – К., 2001. – 214 с. 17. Удовиченко О. Україна у війні за державність: історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917–1921 / О. Удовиченко. – К.: Україна, 1995. – 206 с. 18. Фуртес О. Військово-історична проблематика у працях української еміграції 1920–1939 рр.: дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 / О. Фуртес. – Львів, 2009. – 178 с. 19. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції / П. Христюк. – Прага, 1921. – Т. 1. – 152 с. 20. Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за державність (1917–1920) / Лев Шанковський. – Мюнхен: Дніпрова Хвиля, 1958. – 317 с. 21. Шанковський Л. Нарис української воєнної історіографії / Лев Шанковський // Український історик. – 1970. – Ч. 4 (28) – С. 67–75; 1971. – № 1–2 (29–30). – С. 58–69; № 3–4 (31–32). – С. 31–32; 1972. – Ч. 3–4 (35–36). – С. 55–71; 1973. – Ч. 3–4 (39–40). – С. 113–126; 1974. – Ч. 1–3 (41–43). – С. 48–64; 1975–4. 1–2 (45–46). – С. 45–69. 22. Шрамченко С. Українська воєнна фльота (1919–1920 рр.). Історія Українського війська. – 5-те вид., змін. і доп. – К.: Варта, 1995. – Т. 2. – С. 337–341.